

ნატო ახალაია

ჯავახიშვილის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
თბილისი, საქართველო
nato.akhalaia@tsu.ge
<https://doi.org/10.52340/lac.2024.09.04>

ატრიბუტულ სახელებში გამოვლენილი -ონ სუფიქსის კვალიფიკაციისათვის ლაზურში

საკვანძო სიტყვები: ატრიბუტული სახელები, -ონ სუფიქსი, ლაზური

ლაზურში ემპირიული მასალის ანალიზისას ჩვენი ყურადღება მიიპყრო ატრიბუტულ სახელებში გამოვლენილმა -ონ სუფიქსმა, რომელიც ამავე ფუძეებისაგან წარმოქმნილ ზმნურ ფორმებში -ან-ის სახით არის წარმოდგენილი.

საენათმეცნიერო ლიტერატურაში ლაზური **ონ**-ი ქართული **ან**-ის ეკვივალენტად არის მიჩნეული (ჩიქობავა 1942:86; შანიძე 1973:144; დანელია 1976:108). ზოგადად, -ონ სუფიქსის გამოყენება ლაზურში მრავალფუნქციურია:

ა) „**ონ**-ი [>ან-ი] გამოიყენება არსებით სახელთაგან ზედსართავ სახელთა საწარმოებლად, რომელნიც აღნიშნავენ რისამე ქონებას ანდა რისამე სიჭარბეს, მაგ. შექერ**ონი** (= შაქრიანი), ნოს**ონი** (= ჭკვიანი), ნოსტ**ონი** (= გემრიელი) (მარი 1910:73);

ბ) ზმნისეული ფუძისაგან -ონ სუფიქსის გამოყენებით მიიღება მოქმედი სახელი: ჭარ**ონი** (= მწერალი) (მარი 1910:73). აქვე უნდა აღვნიშნოთ, მოცემულ ნაშრომს ერთვის ლექსიკონი, რომელშიც -ონ-ი წარმოდგენილია მხოლოდ არსებით სახელებთან და მას ქართულში ქონების გამომხატველი -იან და -იარ სუფიქსები შეესატყვისება.

გ) „-ონ სუფიქსი აღნიშნავს ადგილს, სადაც რაიმე მცენარე ხარობს, მაგ. თხირ**ონა**, ბინეხ**ონა**. მეგრულშიც ამ -ონ სუფიქსს ფართო გავრცელება უნდა ჰქონოდა; საკუთარ სახელებში მისი ხმარება ამის სასარგებლოდ ლაპარაკობს“ (ჩიქობავა 1926: 305-306). მაგ., ტოპ. აფხაზ-**ანა** < *აფხაზ-**ონა**; მდრ. ჯაპ-**ანა** < ჯაპ-**ონა** (ქირია და სხვ. 2015:192).

აღნიშნულის გარდა, ვფიქრობთ, ლაზურის ატრიბუტულ სახელებში შეიძლება გამოიყოს -ონ სუფიქსის კიდევ ერთი ფუნქცია. კერძოდ, ის საგნის ნიშან-თვისებას ნეიტრალურთან შედარებით ნაკლები ოდენობით წარმოგვიდგენს, ანუ იგი ზედსართავი სახელის ოდნობით ხარისხზე მიგვანიშნებს. მაგ. უჩ-**ონ**-ი „მოშავო“, მჭით-**ონ**-ი „მოწითალო“, მჯვე-**ონ**-ი „მომველო“, მკოლ-**ონ**-ი „მომწარო“, ელამჟა-**ონ**-ი/ელამჟა-**ოჯ**-ი „მომჟავო“... მსგავსი -ონ ელემენტის ფორმები დღესაც აქტიურად გამოიყენება ლაზურ მეტყველებაში:

ნიმუშები:

(1) რაკანის **ხჩეონი** ფუქირეფე იძირეტუ.

„მალლობზე მოთეთრო ყვავილები მოჩანდა“.

(2) მჯვე**ონი** დოლოქუნეფე ბაშჟაფეს ქომეფჩი.

„ნაკლებად ძველი ტანსაცმელები სხვებს მივეცი“.

(3) ელამჟაონი/ელამჟაოჯი გდარი მეჰყო.

„მომჟავო საჭმელები გადავყარე“.

(ლაზეთი, ემპ. მასალა)

რაც შეეხება **-ონ**-ის წარმომავლობას, ერთი შეხედვით ადვილი საფიქრებელია, რომ იგი უკავშირდებოდეს ძველბერძნულ წარმომავლობას. კარგადაა ცნობილი ბერძნულ-ლაზური ენობრივი კონტაქტები საუკუნეების განმავლობაში პონტოს რეგიონში, შემდგომ კი – ბიზანტიის იმპერიის პერიოდში. აღნიშნული სუფიქსი ხარისხის წარმოების ფუნქციით გამოიყენებოდა ძველი ბერძნული ენის ატიკურ დიალექტში. აქ ზედსართავი სახელების ნაწილი შედარებითი (resp. უფროობითი) ხარისხის საწარმოებლად დაირთავს **iov/ion** (მამრობითი / მდედრობითი სქესისთვის) და **iov/ion** (საშუალო სქესისთვის) სუფიქსებს:

(4) καλός „მშვენიერი“ **καλίων, ιον** „უფრო მშვენიერი“ **κάλλ-ιστος** „უმშვენიერესი“

(5) ταχύς „სწრაფი“ **θάπτων, θάπτων** „უფრო სწრაფი“ **τάχ-ιστος** „უსწრაფესი“

(6) μέγας „დიდი“ **μείζων, μείζον** „უფრო დიდი“ **μέγ-ιστος** „უდიდესი“

(7) άγαθός „კარგი“ **άμείνων, άμείνον** „უფრო კარგი“ **άγ-ιστος, -η, -ον** „უკეთესი“

(8) όλιγός „მცირე“ **έλάττων, έλάττων** „უფრო მცირე“ **όλίγ-ιστος** „უმცირესი“

(გიორგობიანი 2017:140).

-ან/-ონ ხარისხის წარმოების ფუნქციით ასევე გამოვლენილია ძველ ქართულში და აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტებში. აღსანიშნავია, რომ კ. დანელიამ თვით ლაზურში გამოავლინა **თანაბრობითი ხარისხის** გამომხატველი ფორმა **მა-პეჯ-ან-ა**, რომელიც ნაწარმოებია **პეჯ-ი** (= სქელი) სიტყვისაგან. მაგ.: „ოთხო კითიმ **მაპეჯანა** ფიცარიში იქიფან ბალუ „ოთხი თითის სისქის ფიცრის ბელელს აკეთებენ“ (ჩიქ., 1, 148)“ (იხ. დანელია 2006:119).

ძველ ქართულში ი. იმნაიშვილის შენიშვნით, „წით“ ფუძიდან ნაწარმოები ორნაირი ფორმა გვხვდება: „მოწითლე“ და „მოწითანე“, რომლებიც საწარმოებელ ფუძეზე ორი სხვადასხვა სუფიქსის დართვით არის მიღებული: წით-ელ და წით-ან. მაგ.

(9) „და არს მოწითანე თუალი იგი, რომელ პოვეს ქვის მთლელოთა“

(თუალოთ. 23, 27) (იხ. იმნაიშვილი ი. 1957:457).

ი. იმნაიშვილი ასევე აღნიშნავს, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ **ყვითელ** ფუძის ოდნაობითი ხარისხი ორჯერ გვხვდება: **მოყვითანე** და **მოყვითანო** (იქვე, 456). სულხან-საბას ლექსიკონში ფორმა **მო-ყვით-ან-ო** განმარტებულია როგორც „მოყვითალო ფერი“ (იხ. სულხან-საბა).

ჩვენი აზრით, ოდნაობითის ფორმების საბაზისო ფუძეებში (**წით-ან**, **ყვით-ან**) გამოვლენილი **-ან** სუფიქსი შედარებით ხარისხზე მიუთითებს. უფროობითი (resp. შედარებითი) ხარისხის **-ან**-იან ფუძეს კი (**წით-ან**), მსგავსად მეგრულის **-არ**-იანი ფუძეებისა და სვანური ენის ჩოლურული ნიმუშებისა, ეყრდნობა ოდნაობითი ხარისხის ფორმა (**მო-წით-ან-ო**). აღსანიშნავია, რომ უფროობითი ხარისხის ძველისძველ ფორმად არის მიჩნეული სიტყვა: **უ-კუ-ან-ა**, რომელიც „კუალთან“ არის დაკავშირებული (ა. შანიძე).

რაც შეეხება ქართული ენის მთის დიალექტებს, სადაც უფრო მეტად არის დაცული ენის არქაული ვითარება და რაც თავისთავად მდიდარ წყაროს წარმოადგენს ზეპირმეტყველების ენების კვლევისათვის, აქ შენიშნულია, რომ **-ონ-ა** სუფიქსი, ასევე **მო-(მა-)** და **წა-** პრეფიქსები ხევსურულსა და ფშაურში აწარმოებენ ოდნაობითი ხარისხის ფორმებს. მაგ., ბ. ჯორბენაძე აღნიშნავს: „ზოგ დიალექტში დაჩნდება განსხვავებული მაწარმოებლებიც (ეს ეხება მხოლოდ ოდნაობითი ხარისხის ფორმებს): **წა-წითლ-ო** (ფშაური), **წითლ-ონ-ა** (ხევსურული), და **წითლ-ო** (აჭარული) „მოწითალო“ (იხ. ჯორბენაძე 1995: 141).

-**ონ სუფიქსი** ასევე ხარისხის ფუნქციით არის გამოყენებული შემდეგ ცოცხალ ნიმუშში:
(11) *თვალ მოვკარ, წითლონ (= მოწითალო) რამ გადმეფარა.*
„თვალი მოვკარი, მოწითალო რამე გადმოვიდა“.

(*ფშავი, ემპ. მასალა*).

ამ თვალსაზრისით უაღრესად საინტერესოა ხევსურულ დიალექტში ალ. ჭინჭარაულის მიერ გამოვლენილი ნასახელარ ზმნათა შემდეგი ნიმუშები:

წითელი : წასწითო[ვ]ის, ყვითელი : წახყვითო[ვ]ის
(12) *„კა ლუდი, მაგრემ დაფერულ ვერ-ა, წახყვითოს“*
(*ჭინჭარაული 1960*).

მოცემულ ზედსართავ სახელებში გამოყოფილი **-ოვ**, ავტორის აზრით, თემის ნიშანია, რომელიც ოდნაობით ხარისხზე მიუთითებს (იქვე, 149).

ცნობილია, რომ ზანურის სპეციფიკური **თანაბრობითი ხარისხის** ფორმა ეყრდნობა **თვისება-შედარების** პრინციპს („ისეთივე ლამაზი, როგორც...“), რითაც იგი შინაარსობრივად უტოლდება ქართული **-ოვან** სუფიქსის ერთ-ერთ – **თვისება-შედარების** გამოხატვის ფუნქციას (მცირედი სემანტიკური სხვაობით); *მაგ. ხავერდოვანი* ავეჯი (= ხავერდით რბილი ავეჯი), *ჰაეროვანი* კრემი (= ჰაერივით მსუბუქი კრემი). ცხადია, აქ **-ოვან** სუფიქსი არსებით სახელებთან არის გამოყენებული, მაგრამ, მიღებული თვალსაზრისით, „**-ოვან** სუფიქსი არა მარტო აწარმოებს არსებით სახელთა ფუძეს, არამედ გვხვდება ვითარებით ზედსართავ სახელებთან. გვაქვს **ეკალ-** : **ეკლ-ოვან-ი** და, მეორე მხრივ, **პატარა – პატვრანი** (პატარ-ოვან-ი)“ (ცხადაძე 1984:358). ასევე საყურადღებოა, რომ ნიშან-თვისების გამომხატველ **-მან** სუფიქსს (**ძველ-მანი, წვრილ-მანი**) ქართულში **-ოვან-ისაგან** მიღებულად მიიჩნევენ შემდეგი ფონეტიკური გარდაქმნის გზით: **ძველ-ოვან-ი > *ძველ-ვან-ი > ძველ-მან-ი** (ვ/მ თანხმოვანთა სუბსტიტუციით) (იხ. ჯორბენაძე და სხვ. 1988:284, 349).

ჩვენი აზრით, ქართულის **-ან**, ლაზურის შედარებითი ხარისხის **-ონ** (ჭით-ონ-ი „მოწითალო“) და აქტივებში გამოვლენილი **-ან** (ო-მჭით-ან-ეფს „აწითლებს“ > კონვერსიული პასივი: ი-მჭით-ან-ენ „წითლდება“), ასევე მეგრულის ე. წ. დონიან ფორმებში გამოვლენილი **-ონ** (ჭით-ონ-დუნ „წითლდება“) ერთი და იმავე მორფოლოგიური ღირებულებისაა. სავარაუდოდ, იგი ნიშან-თვისების გამომხატველი **-ოვან-იდან** მომდინარეობს: ***ოვან > ოან > ოონ > ონ**.

ლაზურში ატრიბუტივებთან გამოვლენილი **-ონ** (<-ან), გაზმნავებისას, კერძოდ მოქმედებითი გვარის წარმოებისას, რეგრესული დისიმილაციით იცვლება **-ან-ით** (*მაგ. მკოლო „მწარე“ → მკოლ-ონ-ი „მომწარო“ → *ო-მკოლ-ონ-ეფ-ს → ო-მკოლ-ან-ეფ-ს „ამწარებს“ შდრ. ო-პეჯ-ან-ეფ-ს „ასქელებს“*):

(13) *ADJ: კაპეტი „მაგარი, ძლიერი“ COMP: კაპეტ-ონ-ი „მომაგრო“*
ACT: ო-კაპეტ-ან-ეფ/-ემ-ს „აძლიერებს, ამაგრებს“
PASS: ი-კაპეტ-ან-ენ „მაგრდება“

(14) *ADJ: მკულე „მოკლე“ COMP: მკულ-ონ-ი „უფრო მოკლე“*
ACT: ო-მკულ-ან-ეფ/-ემს.ACT „ამოკლებს“
PASS: ი-მკულ-ან-ენ „მოკლდება“

(15) *ADJ: მსქვა „ლამაზი“ COMP: მსქვა-ონ-ი „ნაკლებ ლამაზი“*
ACT: ო-მსქვ-ან-ეფ/-ემ-ს „ალამაზებს“
PASS: ი-მსქვ-ან-ენ „ლამაზდება“

(16) *ADJ: გინძე „გრძელი“ COMP: გინძ-ონ-ი „მოგრძო“*

ACT: ო-გინძ-ან-ეფ/-ემ-ს „აგრძელებს“

PASS: ი-გინძ-ან-ე-ნ „გრძელდება“

აღსანიშნავია, რომ ნიშან-თვისების გამომხატველი სახელების მოქმედებითი გვარი ზანურში, ძირითადად, კაუზაციური წარმოების გზით არის მიღებული. ცნობილია, რომ კონფიქსურად ნაწარმოები მოქმედებითი გვარის ნასახელარი ზმნები გარდაქვევითობას გამოხატავენ (შანიძე 1957:35-36; ჯორბენაძე 1975:110). ლაზურის ოდნაობითის ხარისხის ნიმუშთა (ტუცონი „მოცხელო“) გაზმნავება სემანტიკურად ემსახურება მათ გარდაქვევას, ნეიტრალურ კონდიციამდე მიყვანას (ოტუცანფეს „აცხელებს, ცხელს ხდის“).

ამრიგად, ლაზურის ატრიბუტულ სახელებთან და მათგან მიღებულ მოქმედებითი გვარის ნასახელარ ზმნებში გამოყოფილი -ონ/-ან მორფემები, რომელთა ანალოგი ძველ ქართულში, ასევე აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტებსა და სვანურში მოიპოვება, საერთოქართველური წარმომავლობის ხარისხის მაიდენტიფიცირებელი სუფიქსებია.

ლიტერატურა:

- შანიძე ა. (1953): ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები. I. მორფოლოგია. თსუ გამომცემლობა. თბილისი.
- გიორგობიანი თ. (2017): ბერძნული ენის ისტორიული გრამატიკის საკითხები, თბილისი.
- დანელია კ. (1976): ვნებითი გვარის წარმოებისათვის კოლხურში, ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, ტ. 19, თბილისი.
- დანელია კ. (2006): კოლხური ენის გრამატიკული ანალიზი, წიგნში: კოლხური (მეგრულ-ლაზური) ენა, თბილისი.
- იმნაიშვილი ი. (1957): სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბილისი.
- მარი ნ. (1910): *Грамматика чанского (лазского) языка*, СПб.
- ქირია და სხვ. (2015): ჭ. ქირია, ლ. ეზუგბაია, ო. მემიშიში, მ. ჩუხუა, ლაზურ-მეგრული გრამატიკა, I, მორფოლოგია, თბილისი.
- შანიძე ა. (1973): ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები. I. მორფოლოგია. თბილისი.
- შანიძე ა. (1957): ნასახელარი ზმნები ქართულში, ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, თხზულებანი, ტ. I, თბილისი.
- ჩიქობავა არნ. (1942): სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი.
- ჩიქობავა არნ. (1926): - ონ სუფიქსი მეგრულში. - თფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. 6, გვ. 305-311.
- ჭინჭარაული (1960): „ხევსურულის თავისებურებანი“ ტექსტებითა და ინდექსით, თბილისი.
- ჯორბენაძე (1995): ქართველურ ენათა დიალექტოლოგია, თბილისი.
- ჯორბენაძე ბ. და სხვ. (1988): ბ. ჯორბენაძე, მ. კობაიძე, მ. ბერიძე, ქართული ენის მორფემებისა და მოდალური ელემენტების ლექსიკონი, თბილისი.
- ჯორბენაძე ბ. (1975): ზმნის გვარის ფორმათა წარმოებისა და ფუნქციის საკითხები ქართულში, თბილისი.

Nato Akhalaia

Javakhishvili State University

Tbilisi, Georgia

nato.akhalaia@tsu.ge

The Qualify the suffix -on in attributive names in Lazure

Abstract

During the analysis of the empirical material in Lazuri, our attention was drawn to the -on suffix found in the attributive names, which is represented in the form of -an in the verb forms formed from the same stems.

In linguistic literature -on is considered equivalent to Georgian -an.

In general, the use of the suffix -on in Lazuri has many functions.

Key words: Attributive names, suffix -on, Lazure